

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2026 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2026 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR	
Shuhrat Sirojiddinov	
 BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI	
Karomat Mullaxo'jayeva	
 MAS'UL KOTIB	
Ozoda Tojiboyeva	
 TAHRIR HAY'ATI	
Karl Rayxl (Germaniya)	
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)	
Seyhan Tanju (Turkiya)	
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)	
Benedek Peri (Vengriya)	
Vahit Turk (Turkiya)	
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)	
Eunkyung Oh (Koreya)	
Nazef Shahrani (AQSh)	
Boqijon To'xliyev	
Muhammadjon Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkiya)	
Qosimjon Sodiqov	
Zulxumor Xolmanova	
Mustafa O'ner (Turkiya)	
Nurboy Jabborov	
G'aybulla Boboyorov	
Kimura Satoru (Yaponiya)	
Imran Ay (Turkiya)	
Aftondil Erkinov	
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)	
Rashid Zohidov	
Otabek Jo'raboyev	
Bulent Bayram (Turkiya)	
Qo'ldosh Pardayev	
Nodirbek Jo'raqo'ziyev	
Oysara Madaliyeva	
Hilola Nazirova	

MUNDARIJA	
MATNSHUNOSLIK	
Saidakbar Muhammadaminov Junglarning genezisi va regional xususiyatlari: adabiy to'plamdan fatvolar majmuyiga qadar	4
Ozoda Tojiboyeva "Favoyid ul-kibar"dagi farqli baytlar xususida	23
Sohiba Madirimova Avaz O'tar qo'lyozma devonlari tavsifi	37
Təranə Verdiyeva, Fərhad Mirzəyev Klassik Şərq İrsinin Vizual Təqdimatında Or. 2265 “Xəmsə” Əlyazmasının Yeri və Nizami Gəncəvinin Mədəni Fəlsəfəsi	64
Gulzira G'iyosiddinova Ojiz devoni qo'lyozmalari tavsifi	77
 LINGVISTIKA	
G'aybulla Boboyorov Oltinko'l bitiktoshlari: eski turkcha so'zlarning o'zbek tilida saqlanish holati	94
Jo'ra Xudoyberdiyev Chig'atoy tiliga oid ayrim mulohazalar	114
Tünzalə İsmayılova XIV – XV əsr qipçaq lüğətlərinə ümumi baxış	135

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOTOLOGY****Saidakbar Muhammadaminov**

The Genesis and Regional Features of Jong Collections: From Literary Anthology to Compendium of Fatwas 4

Ozoda Tojiboyeva

Regarding the Different Couplets in the Manuscript Sources of "Favoyid ul-kibar" 23

Sohiba Madirimova

Description of Avaz O'tar's Manuscript Divans 37

Təranə Verdiyeva, Fərhad Mirzəyev

The Place of the Or. 2265 "Khamisa" Manuscript in the Visual Representation of Classical Eastern Heritage and the Cultural Philosophy of Nizami Ganjavi (Artificial Intelligence-Based Analysis) 64

Gulzira Giyosiddinova

Description of the Manuscripts of Ojiz's Divan 77

LINGUISTICS**Gaybulla Boboyorov**

The Altin-Köl Runic Inscriptions: the State of Preservation of Old Turkic Words in the Uzbek Language 94

Jura Khudoyberdiev

Some Remarks on the Chigatai Language 114

Tunzale Ismayilova

General Overview of 14th-15th Century Kıpçak Dictionaries 135

Klassik Şərq İrsinin Vizual Təqdimatında Or. 2265 “Xəmsə” Əlyazmasının Yeri və Nizami Gəncəvinin Mədəni Fəlsəfəsi (Süni İntellekt Əsaslı Analiz)

Təranə Verdiyeva¹

Fərhad Mirzəyev²

Özet

Məqalədə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin Səfəvilər dövrünə aid ən mühüm əlyazma nümunələrindən biri olan və Britaniya Kitabxanasında Or. 2265 inventar nömrəsi ilə saxlanılan “Şah Təhmasibin Xəmsəsi” əsasında kompleks şəkildə tədqiqi aparılmışdır. Araşdırmada Nizami Gəncəvinin Azərbaycan mədəni mühitində formalaşmış böyük mütəfəkkir və sənətkar kimi rolu ön plana çıxarılmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, “Xəmsə” yalnız ədəbi abidə deyil, həm də siyasi, ideoloji və fəlsəfi düşüncəni əks etdirən çoxqatlı mədəni sistemdir. Səfəvi sarayında hazırlanmış miniatürlü əlyazmalar bu ideyaların görsəl ifadə vasitəsinə çevrilmiş, miniatür və təzhib sənəti isə hakimiyyətin qanuniliyini, mənəvi dəyərləri və səmavi nizam anlayışını rəmzi dillə təqdim etmişdir. Or. 2265 əlyazmasındakı miniatürlər Nizami mətnini sadəcə təsvir etmir, onu şərh edir və mənaca genişləndirir.

Məqalədə klassik sənət tarixi və filoloji yanaşmalar süni intellekt və rəqəmsal humanitar metodlarla birgə tətbiq edilmişdir. Rəqəmsal analizlər miniatürlərin üslub xüsusiyyətlərini, rəng və kompozisiya quruluşunu, ornamentlərin ritmik və simmetrik strukturunu obyektiv şəkildə üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Bununla yanaşı, vurğulanır ki, rəqəmsal üsullar tarixi və mədəni mühiti öz-özünə izah etmir və əldə olunan nəticələr mütləq humanitar mütəxəssis tərəfindən şərh olunmalıdır.

Araşdırmanın nəticəsi olaraq müəyyən edilir ki, Or. 2265 “Xəmsə” əlyazmasının tədqiqində ən səmərəli yol ənənəvi elmi üsullarla rəqəmsal

¹ *Təranə Fizuli qızı Verdiyeva* – Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzinin şöbə müdiri.

E-mail: tarana.verdiyeva.83@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3621-6666

² *Fərhad Ramiz oğlu Mirzəyev* – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi, Rəqəmsallaşma, Süni intellekt və elektron xidmətlər şöbəsinin müdiri.

E-mail: grem2011@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-6303-2343

Alıntı için: Verdiyeva, T., Mirzəyev, F. 2026. “Klassik Şərq İrsinin Vizual Təqdimatında Or. 2265 “Xəmsə” Əlyazmasının Yeri və Nizami Gəncəvinin Mədəni Fəlsəfəsi”. *Oltin bitiglar* 1: 64 – 76.

texnologiyaların birlikdə istifadəsidir. Bu yanaşma həm tədqiqatın dəqiqliyini artırır, həm də Nizami irsinin yalnız mətn kimi deyil, eyni zamanda maddi və görsəl mədəni irs nümunəsi kimi araşdırılmasının vacibliyini göstərir. Məqalədə təqdim olunan bu yanaşma gələcəkdə digər klassik əlyazmaların tədqiqi üçün də faydalı elmi əsas yaradır.

Açar sözlər: *Səfəvi kitab sənəti, Nizami Gəncəvi, Şah Təhmasib Xəmsəsi, Or.2265, təzhib, süni intellekt, rəqəmsal humanitar elmlər.*

Giriş

Nizami Gəncəvi (1141–1209) Şərq intibahında yalnız böyük şair deyil, həm də poetik, fəlsəfi düşüncəni vahid bədii sistemdə birləşdirən böyük azərbaycanlı (gəncəli) mütəfəkkir və nadir sənətkarlardan biri kimi tanınır [Bertels 1962; Əliyev 2004]. Onun yaradıcılığı orta əsr Şərq mədəniyyətinin əsas sütunlarından birini təşkil edir və Qafqazdan Orta Asiyaya, Anadoludan Hindistana qədər geniş coğrafiyada uzunmüddətli təsir gücünə malik olmuşdur [Hillenbrand 1999].

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı XII əsrdə müsəlman Şərqində mövcud olan elmi, əxlaqi və gözəllik anlayışlarının bədii ifadəsidir. O, dövrünün biliklərini – İslam dünyagörüşünü, fəlsəfi düşüncəni, sufi ideyalarını və qədim Şərq miflərindən gələn anlayışları yüksək bədii dillə bir araya gətirmişdir [Bertels 1962].

Nizaminin yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən "Xəmsə" poemalar silsiləsi klassik Şərq poeziyasında yeni estetik model formalaşdırmış, süjet quruluşu, obraz sistemi, poetik dil və fəlsəfi ümumiləşdirmə baxımından sonrakı ədəbiyyat üçün bir çərçivə yaratmışdır [Blair 1992].

Dahi şairin "Xəmsə"si beş poemadan ibarət olsa da, bütün əsərlər vahid ideya-fəlsəfi sistem təşkil edir: "Sirlər xəzinəsi" əxlaqi və mənəvi düşüncələri, "Xosrov və Şirin" hökmdarlıq və sevgi bütövlüyünü, "Leyli və Məcnun" ilahi eşq və fədakarlığı, "Yeddi gözəl" səmavi nizam və mədəni müxtəlifliyi, "İsgəndərnamə" isə ideal hökmdar və bilik fəlsəfəsini əks etdirir.

Bunları nəzərə alaraq "Xəmsə" yalnız ədəbi mətn kimi deyil, həm də siyasi, ideoloji və mədəni düşüncə sisteminin daşıyıcısı kimi müxtəlif dövrlərdə aktual olmuşdur (Canby, 2009). Bu xüsusiyyət Nizaminin yaradıcılığını özündən çox sonra da, xüsusilə dövlət ideologiyası ilə maraqlanan saray mühitləri üçün son dərəcə əhəmiyyətli etmişdir [Grabar 1980].

Əsas hissə

Poemalarda dahi şair hökmdarı yalnız siyasi lider kimi

deyil, mənəvi məsuliyyət daşıyan şəxs kimi təqdim edir. Xüsusilə “İsgəndərnamə”də hökmdarın ədalət, bilik və hikmət üzərində qurulmuş hakimiyyət modeli irəli sürülür ki, bu quruluş Səfəvi siyasi düşüncəsi ilə birbaşa səsləşir.

“Xəmsə”nin bu xüsusiyyəti onu saray mədəniyyətində təlimat kitabı funksiyasına yaxınlaşdırmışdır. Buna görə də Səfəvi hökmdarları Nizami irsini öz hakimiyyət ideologiyalarının mədəni dayağı kimi qəbul etmişlər.

Orta əsrlərdə kitab anlayışı müasir mənada sadəcə oxunan mətnlə məhdudlaşmırdı. Əlyazma kitab həm oxunan, həm baxılan, həm də nümayiş etdirilən mədəni obyekt idi [Roxburgh 2005]. Bu səbəbdən Nizami əsərləri, xüsusilə “Xəmsə”, saray himayəsi altında hazırlanmış zəngin illüstrasiyalı əlyazmalarda köçürülmüşdür [Canby 1993].

Ortaəsr İslam mədəniyyətində belə əlyazmaların hazırlanması və kitab sənəti yuxarıda Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında fikirlərimizə uyğun olaraq yalnız bədii yaradıcılıq sahəsi kimi deyil, ideoloji, dini və fəlsəfi düşüncənin görsəl daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Fərq ondadır ki, Nizami Gəncəvi kimi dahi mütəfəkkirlərin əsərləri oxucuya yazılı təqdim edilirdisə, həmin əsərlərə çəkilmiş miniatürlər şairin fikirlərinə daha çox canlılıq qatırdı. Bundan əlavə, xüsusilə də əlyazma mədəniyyəti mətn, təsvir və bəzəklərin qovuşması vasitəsilə bilik ötürülməsinin çoxqatlı mexanizmini formalaşdırmışdır. Bu müstəvidə Səfəvilər dövrü kitab sənəti klassik Şərq mədəniyyətinin ən yetkin mərhələlərindən biri hesab olunur.

Miniatür və təzhib sənəti (əlyazma kitabların qızıl və rəngli ornamentlərlə bədii-dekorativ şəkildə tərtibatını ifadə edən klassik sənət sahəsi) bu dövrdə sadəcə bədii bəzək funksiyasını deyil, həm də hakimiyyətin qanuniliyinin təsdiqi, dinə görə kimlik və fəlsəfi simvolizmi özündə birləşdirən vizual sistem rolunu oynamışdır (Bloom & Blair, 2009). Bu fikirlərin səhihliyini təsdiq etmək üçün Miniatür sənətinin bəzi incə məqamlarına diqqət etmək kifayətdir. Məqalənin gedişində Nizami Gəncəvinin əsərlərinə çəkilmiş miniatürlər haqqında danışanda Səfəvi miniatür sənətinin xüsusiyyətlərini sadalayarkən müəyyən məqamlara toxunacağıq. İndi isə ümumiləşdirilmiş halda qeyd etməyi lazım bildik ki, miniatür sənəti yalnız təsviri sənət deyil, həm də fəlsəfi mahiyyət daşıyan incəsənət növüdür. Miniatürlərdə insan fiqurları sosial təbəqəyə uyğun pilləli şəkildə təqdim olunur. Hökmdar fiqurları adətən ümumi təsvirin mərkəzində və ya yuxarı hissəsində yerləşdirilir, ölçü baxımından digər fiqurlardan daha böyük təsvir edilir [Grabar

1980]. Məsələn: Xosrov, İsgəndər və digər hökmdar obrazları simmetrik duruş, zəngin geyim, ətrafında xidmətçilər ilə təqdim edilir. Bu kodlar hökmdarın ilahi cəhətdən hüquqi qanuniliyini və sosial üstünlüyünü göstərir.

Şah İsmayıl Xətai və xüsusilə Şah Təhmasib dövründə kitab sənətinin saray himayəsi altına alınması onun ideoloji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu mərhələdə əlyazmalar, xüsusən də klassik ədəbiyyat nümunələri, Səfəvi dövlət ideologiyası və dünyagörüşünün sənət müstəvisində təsviri vasitəsinə çevrilmişdir. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si bu prosesdə mərkəzi yer tutaraq həm poetik, həm də görsəl baxımdan əvvəlkindən fərqli və yeni bir tərzdə izahını tapmışdır. Məqalənin məqsədi Səfəvilər dövrü kitab sənətini Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin Şah Təhmasib nüsxəsi əsasında həm klassik sənət tarixi, həm də süni intellekt əsaslı rəqəmsal humanitar metodlar vasitəsilə təhlil etməkdir.

Britaniya Kitabxanasında saxlanılan və Or. 2265 inventar nömrəsi ilə qeyd olunan Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əlyazması, sənət tarixi ədəbiyyatında "Şah Təhmasibin Xəmsəsi" adı ilə tanınır və Səfəvilər dövrü kitab sənətinin zirvə nümunələrindən biri hesab edilir. XVI əsrin ortalarında, 1539–1543-cü illərdə Təbriz saray kitabxanasında Şah Təhmasibin birbaşa nəzarəti altında hazırlanmış bu nüsxə, eyni dövrdə yaradılmış məşhur "Şah Təhmasib Şahnaməsi" (**Firdovsinin "Şahnamə"sinin** Təbrizdə Səfəvi hökmdarı **Şah Təmasib** üçün xüsusi hazırlanmış **əlvan və miniatürlü** əlyazma nüsxəsi) ilə məzmun və sənət yönündən sıx bağlıdır [Казиев 1964, 11].

Həmin dövrdə Təbriz saray kitabxanası klassik mənada yalnız kitabların saxlandığı məkan deyil, eyni zamanda istehsal mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdi və bu quruluş müasir dilçilikdə "kitabxana-emalatxana" anlayışı ilə xarakterizə olunur [Xələfov 2010, 332]. Bu sistemə xəttatlar, miniatürçülər, müzəhhiblər, kağız ustaları və cildçilər daxil idi və bütün bu fəaliyyətlər vahid sistem altında həyata keçirilirdi. Əlyazmaların hazırlanması illərlə davam edən kollektiv yaradıcılıq prosesi idi. Miniatürlər üzərində konkret imzaların olmaması kollektiv emalatxana ənənəsini təsdiqləyir. Or. 2265 "Xəmsə" əlyazması isə bu sistemin ən yetkin və kamil məhsullarından biri kimi qiymətləndirilir. Əlyazma yüksək keyfiyyətli kağız, mükəmməl nəstəliq xətti, 14 tam səhifə miniatür, müzəhhiblik (klassik Şərq kitab sənətində **bəzək və qızıl işləmə (təzhib)** sənəti) və cildləmə ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlər onun sırası oxucu üçün deyil, saray sifarişi olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Britaniya Kitabxanasında saxlanılan Nizami Gəncəvinin sözügedən “Xəmsə” əlyazması 396 vərəqdən ibarət olub, nəstəliq xətti ilə Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən köçürülmüşdür [Казиев 1964, 11]. Nəstəliq xətti klassik poeziya üçün ən uyğun yazı növü hesab olunur. Şah Mahmudun yazısında hərflərin ayrılığı, sətirlərin axıcılığı və sözlərin vizual balansı mükəmməl şəkildə qorunmuşdur. Bu üslub Nizami mətninin lirizmini və poetik dərinliyini vizual formada gücləndirir. Miniaturlərin müəllifləri sırasında Sultan Məhəmməd, Mirzə Əli və Ağa Mirək kimi Təbriz məktəbinin aparıcı ustaları da yer alır. Bu miniaturlər klassik mətnin gözlə görülən şərhini təqdim etməklə yanaşı, Səfəvi saray mədəniyyətinin bədii ölçülərini və ideya normalarını da əks etdirir.

Miniaturlərdə məkanlar real həyat görünüşünə tabe olmur, əksinə rəmzi mənə ilə təqdim edilir. Dağlar, saraylar və memarlıq elementləri eyni səth üzərində fərqli miqyaslarda təsvir edilir. Bu, Şərq miniatürünün əsas xüsusiyyətlərindən biri olub, hadisələrin məkan-zaman reallığından daha çox ideya baxımından əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Bu yanaşma Nizami mətninin “fiziki reallıqdan çox mənəvi nizam əsasdır” fəlsəfi mahiyyəti ilə uyğunluq təşkil edir.

Nizami Gəncəvinin **“Sirlər xəzinəsi”** əsərinə çəkilmiş miniaturlər əsərin əsas fikirlərini şəkillər vasitəsilə çatdırmaq məqsədi daşıyır. Bu təsvirlərdə insanın düzgün yolu seçməsi, ədalət, mənəviyyət və hikmət kimi mövzular əks olunur. Miniaturlərdə sadə, lakin diqqətçəkən səhnələr, canlı rənglər və xırda bəzəklərdən istifadə edilir. Onlar oxucuya mətni daha yaxşı anlamağa kömək edir və dövrün düşüncə tərzini göstərir.

“Xosrov və Şirin” poeması Səfəvi dövrü üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı, çünki bu əsərdə sevgi ilə hakimiyyətin uyğunluğu ideal hökmdar obrazının əsas şərti kimi göstərilir. Or. 2265 nömrəli əlyazmada bu poemaya aid miniaturlərdə Xosrov hökmdar olaraq əsas fiqur kimi təqdim olunur, Şirin isə gözəllik və mənəvi yetkinliyin rəmzi kimi təsvir edilir. Sevgi səhnələri də saray mühitinə uyğun şəkildə verilir ki, bu da şəxsi duyğuların dövlət qaydaları ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini nümayiş etdirir.

“Leyli və Məcnun” miniaturlərində sadə və təmkinli təsvir üslubu açıq şəkildə hiss olunur. Məcnun obrazı təbiət qoynunda, cəmiyyətdən uzaq şəkildə göstərilir. Bu, onun dünyəvi hakimiyyətdən və maddi həyatdan üz döndərməsini, ilahi məhəbbətə yönəlməsini ifadə edir. Bu miniaturlərdə boş məkan, səhralıq və az sayda fiqurun verilməsi üstünlük təşkil edir. Təsvirlərin sadəliyi əsərin mənəvi və

fəlsəfi məzmununu daha da gücləndirir.

"Yeddi gözəl" poeması kainatın quruluşunu və mədəni müxtəlifliyi ifadə edən bir əsər kimi dəyərləndirilir. Or. 2265 nömrəli əlyazmada bu poemaya aid miniatürlər rənglərin bolluğu və memarlıq təsvirlərinin zənginliyi ilə seçilir. Yeddi günbəz müxtəlif rəng və üslubda göstərilir ki, bu da həm planetlərin düzülüşünü, həm də fərqli mədəniyyətlərin bir-biri ilə uyğunluğunu ifadə edir. Səfəvi dövründə bu fikir müxtəlif xalqları birləşdirən imperiya anlayışına uyğun hesab olunurdu.

"İsgəndərnamə"yə aid miniatürlər Or. 2265 nömrəli əlyazmada məna baxımından ən dolğun və düşündürücü təsvirlər hesab olunur. Bu miniatürlərdə İsgəndər tək-cə qalib sərkərdə kimi deyil, eyni zamanda bilikli və düşünən hökmdar kimi göstərilir. Səhnələrdə onun alimlərlə söhbət etməsi, xəritə və kitablarla əhatə olunması, eləcə də kainatla bağlı işarələrin verilməsi diqqət çəkir. Bu cür təsvirlər Səfəvi şahlarının özlərini bilik və müdriklik sahibi hökmdarlar kimi təqdim etməsi üçün vizual əsas rolunu oynayırdı.

Nəticə etibarilə, Səfəvi dövründə bu miniatürlərin hazırlanmasının əsas səbəbi dövlət ideologiyasını gücləndirmək, hökmdar obrazını ilahi əsaslara söykənən, ədalətli və müdrik rəhbər kimi təqdim etmək, eyni zamanda imperiya daxilində mədəni müxtəlifliyin vahid və nizamlı bir sistem kimi qəbul edildiyini görsəl şəkildə nümayiş etdirmək olmuşdur.

Müasir humanitar elmlərdə klassik mətnlərin və mədəni irs nümunələrinin tədqiqi artıq yalnız filoloji və sənətşünaslıq metodları ilə məhdudlaşmır, rəqəmsal humanitar elmlərin (Digital Humanities) formalaşması nəticəsində tarixi əlyazmalar yeni metodoloji müstəvidə araşdırılmağa başlanmışdır. Bu baxımdan sözügedən əlyazmanın rəqəmsallaşdırılması onun müasir elmi dövriyyəyə daxil edilməsini, həmçinin süni intellekt əsaslı analiz imkanlarını genişləndirmişdir.

Tədqiqat metodoloji baxımdan müxtəlif elm sahələrinin əlaqələndirilməsinə əsaslanan xarakter daşıyır və klassik sənət tarixi vasitələrini müasir rəqəmsal humanitar elmlərlə birləşdirir. Ənənəvi bədii təsvir və ideya-məzmun təhlili miniatürlərin mətn daxili funksiyasını, rəmzi yüklərini və bədii quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilmişdir [Drucker 2014].

Müasir dövrdə tədqiqatlar süni intellekt alətlərindən dərin təhlil aparmaq üçün əlavə vasitə kimi istifadə olunmaqla genişləndirilmişdir. Midjourney, Stable Diffusion, NightCafe və Neural.love kimi şəkil yaradan proqramlar Səfəvi miniatür

üslubunun praktik təcrübə yolu ilə yenidən qurulması məqsədilə tətbiq edilmişdir. Bununla yanaşı, ChatGPT, Gemini AI və Grok kimi mətn əsaslı süni intellekt modellərindən terminlərin daha aydın şəkildə qruplaşdırılması, süni intellektə verilən tapşırıqların (sorğuların) hazırlanması və üslubun izahı üçün istifadə olunmuşdur [Schreibman et al., 2016]. Qeyd olunan alətlər yaradıcı müəllif kimi deyil, elmi araşdırmanı izah və dəstəkləyən köməkçi vasitələr kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Səfəvi miniatürləri reallığı olduğu kimi göstərməkdən daha çox, poetik və rəmzi (simvolik) məkan anlayışı ilə seçilir. Şerti perspektiv, bir neçə planın eyni vaxtda verilməsi və parlaq rənglər miniatürü ayrıca və müstəqil bir vizual mətnə çevirir. Şah Təhmasibin Xəmsəsində yer alan miniatürlər Nizaminin poetik mətnini yalnız təsvir etmir, onunla qarşılıqlı əlaqə qurur, mənasını izah edir və məzmununu daha da genişləndirir.

“Xosrov Şirini çimərkən görür” səhnəsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səhnədə sevgi mövzusu təkcə süjet hadisəsi kimi deyil, təbii hadisə və taleyin qaçılmazlığı kimi təqdim olunur. AI əsaslı rəng və kompozisiya analizi göstərir ki, mavi, yaşıl və qızıl tonların tarazlığı, təsvirlərin sıralı yerləşdirilməsi və boşluqdan istifadənin məqsədyönlü olması səhnənin duyğu dərinliyini artırır. Beləliklə, miniatür şəkil və mətnin vəhdət təşkil etdiyi yaradıcılıq nümunəsi funksiyasını qazanır.

Səfəvi miniatürlərində ov səhnələri ənənəvi olaraq hakimiyyət, güc və nizamın rəmzi kimi çıxış edir. Lakin Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si kontekstində bu ideyalar yeni məna qatları qazanır. Xüsusilə “Leyli və Məcnun” poemasında ov səhnələri qəhrəmanlıqdan çox mənəvi tənhalıq və saflaşma rəmzinə çevrilir.

AI əsaslı vizual analiz ov səhnələrində heyvan fiqurlarının ahəngli yerləşdirilməsini və onların rəmzi funksiyalarını üzə çıxarmışdır. Ceyran, quş və yırtıcı heyvan təsvirləri insan və təbiət arasında əlaqələndirici münasibəti vurğulayaraq sufi fəlsəfəsinə yaxın məna yaradır. Bu, Səfəvi miniatürlərinin çoxqatlı təsəvvür daşıyıcısı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Tezhib Səfəvi dövrü kitab sənətində mətni adi yazı formasından çıxarıb onu mənəvi və dəyərli bir görsəl sahəyə çevirən əsas bəzək növlərindən biridir. Qızıl naxışlar, bitki şəkilli və həndəsi bəzəklər mətni gündəlik oxu materialı olmaqdan çıxarıb, müqəddəs bilik daşıyan bir sənət əsərinə çevirir. Şah Təhmasibin Xəmsəsində səhifə kənarlarında yer alan bəzəklər “cənnət bağı” fikrini gözlə görünən şəkildə canlandırır və Nizaminin əxlaqi və kainatla bağlı

düşüncələrinin təsirini artırır.

Süni intellekt vasitəsilə aparılan naxış təhlili təzhibdə bəzəklərin müəyyən qayda ilə təkrarlandığını və tarazlı, simmetrik quruluşa malik olduğunu göstərmişdir. Bu nəticələr sübut edir ki, təzhib yalnız gözəllik üçün deyil, həm də mətnin mənasını gücləndirən və oxucuya təsir edən mühüm bir vasitədir.

Süni intellekt texnologiyaları klassik əlyazmaların bu gün yenidən araşdırılması və izah olunması üçün faydalı alətə çevrilmişdir. Bu proqramlar vasitəsilə səhifənin ümumi quruluşu, rənglərin bir-biri ilə uyğunluğu və bəzəklərin təkrarlanma ahəngi öyrənilmiş, zədələnmiş və itmiş hissələr isə kompüter üzərindən təxmini şəkildə bərpa edilmişdir. Lakin bu görüntülər tarixi sənəd kimi deyil, öyrədici və izah məqsədli təcrübə kimi qəbul edilməlidir.

Bu yanaşma rəqəmsal humanitar elmlərin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq klassik irsi müasir oxucu üçün daha aydın və əlçatan edir. Burada süni intellekt mətni və şəkilləri yenidən yaradan deyil, onları elmi baxımdan daha yaxşı anlamağa kömək edən vasitəçi rolunu oynayır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Rəqəmsal üsullar araşdırma üçün geniş imkanlar yaratsa da, onların müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Süni intellekt proqramları tarixi və mədəni mühiti insan kimi dərinlən başa düşə bilmir, buna görə də əldə olunan nəticələr mütləq sahə üzrə mütəxəssis tərəfindən izah və dəyərləndirilməlidir [Berry 2012].

Bu səbəbdən rəqəmsal üsullar təkbaşına deyil, ənənəvi mətn araşdırması və incəsənət təhlili ilə birlikdə istifadə olunmalıdır [Stokes 2021]. Belə yanaşma həm elmi dəqiqliyi qoruyur, həm də nəticələrin daha düzgün və anlaşılan formada təqdim olunmasına imkan verir.

Or. 2265 nömrəli "Xəmsə" əlyazmasının araşdırılması göstərir ki, ən yaxşı nəticə ənənəvi elmi yanaşmalarla rəqəmsal texnologiyaların birlikdə tətbiqi zamanı əldə olunur. Bu yanaşma araşdırmada daha tərəfsiz nəticələr əldə etməyə, aparılan təhlillərin yenidən yoxlanılmasına və mövzu ilə bağlı yeni elmi sualların ortaya çıxmasına şərait yaradır.

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" əsəri əsrlər boyu ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə və incəsənət sahələrində çalışan alimlərin əsas araşdırma mövzularından biri olmuşdur. Ənənəvi tədqiqat üsulları əsərin poetik dili, ideya məzmunu və yaranma dövrü ilə bağlı tarixi şəraitin dərinlən öyrənilməsinə imkan yaratmışdır.

Əlyazmaların araşdırılmasında isə əsasən kitabın maddi

xüsusiyyətlərini öyrənən üsullardan istifadə olunmuşdur. Bu üsullar sayəsində əlyazmanın nə vaxt və harada yazıldığı, xəttatının kim olduğu və kimin sifarişi ilə hazırlandığı haqqında dəyərli məlumatlar əldə edilmişdir.

Lakin bu ənənəvi yanaşmaların əsas çatışmazlığı nəticələrin çox vaxt tədqiqatçının şəxsi baxış və təcrübəsindən asılı olmasıdır. Məsələn, vizual üslubun müəyyənləşdirilməsi, müəllifin kimliyi ilə bağlı ehtimallar və müxtəlif mətn variantlarının müqayisəsi əksər hallarda obyektiv ölçülərə deyil, fərdi şərhlərə əsaslanırdı.

Rəqəmsal humanitar elmlər tədqiqatlarda şəxsi yanaşmanın təsirini mümkün qədər azaltmağı məqsəd qoyur. Statistik hesablamalar, kompüter proqramları vasitəsilə şəkil analizi və süni intellekt üsulları nəticələrin ölçülə bilən və eyni üsulla yenidən yoxlanıla bilən olmasını təmin edir.

Məsələn, Or. 2265 nömrəli əlyazmadakı miniatürlər üzərində aparılan kompüter əsaslı analizlər şəkillər arasındakı üslub oxşarlıqlarını və fərqlərini rəqəmlərlə göstərir. Bu yanaşma Təbriz məktəbinə məxsus xüsusiyyətlərin yalnız müşahidəyə deyil, faktlara əsaslanaraq sübut olunmasına imkan yaradır.

Mətnin avtomatik oxunması və üslub müqayisəsi üsulları isə “Xəmsə”nin müxtəlif əlyazma nüsxələri arasındakı fərqləri sistemli və ardıcıl şəkildə müqayisə etməyə şərait yaradır.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, nə ənənəvi, nə də rəqəmsal yanaşmalar təkbaşına kifayət deyil. Rəqəmsal üsullar tarixi və mədəni mənanı öz-özünə izah edə bilmir, ənənəvi üsullar isə çoxlu məlumatı eyni anda təhlil etməkdə çətinlik çəkir.

Bu səbəbdən Or. 2265 nömrəli “Xəmsə” əlyazmasının öyrənilməsində ən doğru yol bu iki yanaşmanın birlikdə tətbiq olunmasıdır. Mətnə dair klassik izahlar kompüter analizindən əldə olunan nəticələrin mənasını aydınlaşdırır, rəqəmsal üsullar isə ənənəvi tədqiqat nəticələrini daha dəqiq və ölçülə bilən göstəricilərlə möhkəmləndirir.

Nəticə

Sözügedən miniatürlər üzərində aparılan araşdırmalar, əlbəttə, daha geniş və çoxşaxəli şəkildə davam etdirilə və bir neçə elmi məqalənin tədqiqat mövzusu ola bilər. Britaniya Kitabxanasında saxlanılan və Or. 2265 inventar nömrəsi ilə qeyd olunan Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” əlyazmasına aid miniatürlərin hər biri haqqında həm ənənəvi, həm də rəqəmsal metodlarla aparılmış tədqiqatların nəticələrini yığcam şəkildə təqdim etdiyimiz məqalədə gəldiyimiz

ümumi fikir olaraq qeyd etmək vacibdir ki, Nizami Gəncəvinin Azərbaycan mədəni mühitində formalaşması Or. 2265 nömrəli əlyazmaya milli və mədəni baxımdan xüsusi dəyər verir. Əlyazmanın Təbrizdə hazırlanması və Səfəvi sarayına aid olması Azərbaycan mədəniyyətinin bölgədə mühüm və aparıcı rol oynadığını göstərir.

Bu baxımdan Or. 2265 əlyazması Azərbaycan kitab sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsini, Nizami irsinin geniş coğrafiyada təsir gücünü və bölgədə mədəni ənənələrin davamlılığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Sözsüz ki, miniatürlərə əsasən aparılmış araşdırmalar daha geniş və şəxəli şəkildə davam etdirilə və birdən artıq elmi məqalənin tədqiqat obyekti ola bilər.

Məqalədə təqdim etdiyimiz araşdırma nəticələri müasir elmi tədqiqatlar üçün bir neçə yeni imkan yaradır. İlk növbədə, klassik əlyazmaların müxtəlif elm sahələrinin birgə iştirakı ilə araşdırılması üçün nümunəvi yanaşma təqdim edir. Eyni zamanda, rəqəmsal üsulların Azərbaycan elmi mühitində daha geniş tətbiqini təşviq edir. Araşdırma göstərir ki, Nizami irsi yalnız mətn kimi deyil, həm də maddi və vizual bir dəyər kimi öyrənilməlidir.

Bu yanaşma gələcəkdə digər klassik əlyazmaların araşdırılmasında da uğurla tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

- Berry, D. M. 2012. *Understanding Digital Humanities*. London: Palgrave Macmillan.
- Bertels, E. E. 1962. *Nizami i Fuzuli*. Moscow: Nauka.
- Blair, Sheila. 1992. *Text and Image in Medieval Persian Art*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bloom, Jonathan, and Sheila Blair. 2009. *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Bodenhamer, David, John Corrigan, and Trevor Harris. 2010. *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington: Indiana University Press.
- Canby, Sheila R. 1993. *The Golden Age of Persian Art, 1501–1722*. London: British Museum Press.
- Canby, Sheila R. 2009. *Shah Tahmasp: Persian Art and Culture of the Sixteenth Century*. New Haven: Yale University Press.
- Drucker, Johanna. 2014. *Graphesis: Visual Forms of Knowledge Production*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ettinghausen, Richard, Oleg Grabar, and Marilyn Jenkins-Madina. 2001. *Islamic Art and Architecture 650–1250*. New Haven: Yale University Press.
- Əliyev, H. 2004. *Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı*. Bakı: Elm.
- Gacek, Adam. 2009. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill.

- Grabar, Oleg. 1980. *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.
- Hillenbrand, Robert. 1999. *Islamic Art and Architecture*. London: Thames & Hudson.
- Xələfov, A. 2010. *Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslik. III hissə*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
- Qasımov, C. 2016. *Səfəvilər dövrü Azərbaycan mədəniyyəti*. Bakı: Təhsil.
- McCarthy, John, and Patrick Hayes. 1969. "Some Philosophical Problems from the Standpoint of Artificial Intelligence." Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Məmmədova, K. 2011. *Azərbaycan kitab sənəti tarixi*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Roxburgh, David J. 2005. *The Persian Album, 1400–1600*. New Haven: Yale University Press.
- Schreibman, Susan, Ray Siemens, and John Unsworth, eds. 2016. *A New Companion to Digital Humanities*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Stokes, Peter. 2021. *Digital Approaches to Manuscript Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaziev, A. Yu. 1964. *Miniatyury rukopisi "Khamsé" Nizami 1539–1543 gg.* Baku: Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, Institute of Architecture and Art.

The Place of the Or. 2265 “Khamsa” Manuscript in the Visual Representation of Classical Eastern Heritage and the Cultural Philosophy of Nizami Ganjavi (Artificial Intelligence–Based Analysis)

Təranə Verdiyeva¹
Fərhad Mirzəyev²

Abstract

This article presents a comprehensive study of **Nizami Ganjavi's**

¹ **Təranə Fizuli qizi Verdiyeva** – PhD in Philology, Head of Department, Nizami Ganjavi Center, Ganja Branch, Azerbaijan National Academy of Sciences.

E-mail: tarana.verdiyeva.83@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3621-6666

² **Farhad Ramiz oglu Mirzayev** – Head of the Department of Digitalization, Artificial Intelligence, and Electronic Services, Ganja Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

E-mail: mirfarhad@mail.ru

ORCID ID: 0009-0006-6303-2343

For citation: Verdiyeva, T., Mirzayev, F. 2026. "The Role of the Or. 2265 “Khamsa” Manuscript in the Visual Representation of Classical Eastern Heritage and Nizami Ganjavi's Cultural Philosophy” Artificial Intelligence–Based Analysis”. *Golden Scripts* 1: 64 – 76.

"Khamsa" based on one of the most significant Safavid-period manuscripts, known as the **"Khamsa of Shah Tahmasib"**, preserved in the British Library under the inventory number **Or. 2265**. The research highlights Nizami Ganjavi's role as a prominent thinker and poet formed within the Azerbaijani cultural milieu.

The study demonstrates that the **"Khamsa"** is not only a literary monument but also a multilayered cultural system reflecting the political, ideological, and philosophical thought of its time. The illuminated manuscripts produced at the Safavid court functioned as visual means of expressing these ideas, while the arts of miniature painting and illumination symbolically conveyed concepts of political legitimacy, spiritual values, and cosmic order. The miniatures of the Or. 2265 manuscript do not merely illustrate Nizami's text; they interpret it and expand its semantic dimensions.

The article integrates classical approaches from art history and philology with methods drawn from artificial intelligence and digital humanities. Digital analyses have enabled an objective examination of the stylistic features of the miniatures, their color and compositional structures, as well as the rhythmic and symmetrical organization of ornamental elements. At the same time, it is emphasized that digital tools cannot independently interpret historical and cultural contexts, and the results obtained must be critically assessed by humanities scholars.

The research concludes that the most effective approach to studying the **Or. 2265 "Khamsa"** manuscript lies in the synthesis of traditional scholarly methods and digital technologies. This integrated methodology enhances academic rigor and underscores the importance of studying Nizami's legacy not only as a textual corpus but also as a material and visual cultural phenomenon. The methodological framework proposed in this article may be successfully applied to future studies of other classical manuscripts.

Key words: *Safavid book art, Nizami Ganjavi, Khamsa of Shah Tahmasib, Or. 2265, illumination, artificial intelligence, digital humanities.*

References

- Berry, D. M. 2012. *Understanding Digital Humanities*. London: Palgrave Macmillan.
- Bertels, E. E. 1962. *Nizami i Fuzuli*. Moscow: Nauka.
- Blair, Sheila. 1992. *Text and Image in Medieval Persian Art*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Bloom, Jonathan, and Sheila Blair. 2009. *The Grove Encyclopedia of Islamic Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Bodenhamer, David, John Corrigan, and Trevor Harris. 2010. *The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship*. Bloomington: Indiana University Press.
- Canby, Sheila R. 1993. *The Golden Age of Persian Art, 1501–1722*. London:

British Museum Press.

Canby, Sheila R. 2009. *Shah Tahmasp: Persian Art and Culture of the Sixteenth Century*. New Haven: Yale University Press.

Drucker, Johanna. 2014. *Graphesis: Visual Forms of Knowledge Production*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Ettinghausen, Richard, Oleg Grabar, and Marilyn Jenkins-Madina. 2001. *Islamic Art and Architecture 650–1250*. New Haven: Yale University Press.

Əliyev, H. 2004. *Nizami Gəncəvi və dünya ədəbiyyatı*. Bakı: Elm.

Gacek, Adam. 2009. *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*. Leiden: Brill.

Grabar, Oleg. 1980. *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.

Hillenbrand, Robert. 1999. *Islamic Art and Architecture*. London: Thames & Hudson.

Xələfov, A. 2010. *Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslək. III hissə*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

Qasımov, C. 2016. *Səfəvilər dövrü Azərbaycan mədəniyyəti*. Bakı: Təhsil.

McCarthy, John, and Patrick Hayes. 1969. "Some Philosophical Problems from the Standpoint of Artificial Intelligence." Edinburgh: Edinburgh University Press.

Məmmədova, K. 2011. *Azərbaycan kitab sənəti tarixi*. Bakı: Şərq-Qərb.

Roxburgh, David J. 2005. *The Persian Album, 1400–1600*. New Haven: Yale University Press.

Schreibman, Susan, Ray Siemens, and John Unsworth, eds. 2016. *A New Companion to Digital Humanities*. Oxford: Wiley-Blackwell.

Stokes, Peter. 2021. *Digital Approaches to Manuscript Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Kaziev, A. Yu. 1964. *Miniatyury rukopisi "Khamsé" Nizami 1539–1543 gg.* Baku: Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR, Institute of Architecture and Art.